

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE WU-SUN'LAR VE SİYASÎ SINIRLARI HAKKINDA BAZI PROBLEMLER

Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

A — İlk kayıtlar ve problemler

I. *Hsiung-nu hakimiyetine giriş problemi*: Aşağıda mufassal olarak göstereceğimiz gibi Wu-sun'lar Yüe-çi'lerin doğusundaydılar ve küçük bir devletler¹, Yüe-çi'lerle komşuydular. Yüe-çi'ler Mao-tun'un taarruzuna uğramadan evvel en parlak siyasî devirlerini yaşıyorlardı ve Wu-sun'lar Hsiung-nu'larla hem hudut değillerdi. Shih-chi Hsiung-nu'lann hudutlarını tarif ederken batıda Yüe-çiler bulunuyordu der².

Kaynaklarımızda Wu-sun'ların mağlûp edilişi ve Hsiung-nu'ların hakimiyetine girişi hakkında bir uygunsuzluk vardır. Mao-tun, Wu-sun'ları hakimiyeti altına almıştı. Bu husus Shih-chi'de Mao-tun'un Çin imparatoruna hususi olarak gönderdiği mektupta mevzubahsedilir. Mao-tun şöyle demektedir :

"Sağ Hsien kiralını³ Yüe-çi leri arayıp taarruz etmesi için batıya gönderdim. Tanrının lûtfu, asker ve atlarımın kuvvetile Yüe-çileri mağlup edip hepsini kılıçtan geçirdiler. Hepsi teslim oldu Wu-sun, Lou-lan, Ho-kun ve onların hududundaki 26 kırallığı hakimiyetime alıp sükûn temin ettim. Hepsi Hsiung-nu oldular⁴. Ok ve yay tutabilen milletlerin hepsi bir aile halinde birleştiler. Kuzey memleketleri benim hakimiyetimde asayiş içindedir,,⁵.

Bu vesikadan Wu-sun'ların da • Hsiung-nu kavimleri mecmuasına dahil olduğu görülmektedir. Harbi yalnız Yüe-çi'ler için söylediği halde Wu-sunlarla bir harpten bahsedilmemektedir. Acaba diğer üç halkla birlikte Wu-sun lar da harpsiz mi teslim olmuştu?

Yüe-çi lerin batısında olduklarına göre Wu-sun ların Mao-tun devletine ithal sırası Yüe-çi'lerden sonra gelir. İnceliyeceğimiz en mühim nokta şudur: Wu-sun lar Hsiung-nu himayesine kendi istekleriyle mi yoksa cebirle mi geçtiler? Wu-sun ların Hsiung-nu larla ilk münasebeti hakkında mevcut kaynaklarımız şöyle diyorlar :

Shih-chi :

¹ Shih-ohi, 123, 4 b; Han-shu, 6 I, 2 b.

² Shih-chi, II O, 4 b.

³ Sağ Hsien Hsiung-nu devletinde üçüncü derecede bir askeri memuriyettir.

⁴ Hsiung-nu devleti tebaası oldular demek istiyor.

⁵ Shih-chi 110, 6 a.

"Kun-mo'nun babasının Hsiung-nu ların batı hududunda küçük bir kırallığı vardı. *Hsiung-nu lar onun babasını* (yani Kun-mo nun) mağlup ederek öldürürler.. Fakat Kun-mo tesadüfen sahra ortasında hayatta kalmış.....⁶ „

Han-shu :

" Wu-sun kiralının ismi Kun-mo idi. Kun-mo nun babası La-chiao-mi idi. eskiden büyük Yüe-çi lefe birlikte Ch'i-lien le Tun-huang arasında bulunan küçük bir kırallığı vardı. *Büyük Yüe-çi ler La-chiao-mi'yi mağlup edip ve öldürdüler.* Halkı kaçarak Hsiung-nu lara gitmişti. Oğlu Kun-mo yeni doğmuştu. ....⁷ „

2. Yüe-çi'ler e mağlup olmaları ve buna dair problemler ;

Yukardaki vesikaların incelenmesi Wu-sun ların Hsiung-nu hakimiyetine girme şekli hakkında bizi bir kararsızlığa sürüklüyor.

Wu-sun'ların hakimiyet altına girişinden bahseden Hsiung-nu'lara ait bir kaynağı biraz evvel kısmen tercüme etmiştik. Orada sağ Hsien'in Yüe-çi'leri mağlup edişinden bahsederken Wu-sun'ların da hakimiyet altına girişinden bahsetmektedir. Yüe-çi'lerin bu mağlubiyeti sırasında Wu-sun'ların da Hsiung-nu tebaası olduğunu zannediyoruz. Bunun, Yüe-çi'lerin üç mağlubiyetinden hangisi olduğunu Yüe-çi'ler hakkındaki etüdümüzde göstermiştik. Bu taarruz 176 şıralarında olmuştu.

Wu-sun'ların M. e. 176 da Hsiung-nu hakimiyetine girdiğini kuvvetle ihtimal dahilinde görüyoruz. Bu hususu destekleyen diğer delillerimiz de vardır.

Başlıca şu iki soruya cevap vermek lazımdır : Hsiung-nu'ların Yüe-çi'lere ikinci defa taarruz etmesinin sebebi ne idi? Hsiung-nu'lar niçin Wu-sun kiralının oğlunu ve halkını himaye etmiş ; onlara devletin iç kısımlarında mühim işler vermişlerdi ?

Birinci soru Sih-chi'ye göre; ikincisi ise Han-shu'ya göre sorulmuştur. Biri diğerini nakzetmektedir. Birinin ispatı veya fazla muhtemel olması diğerini çürütür. Hsiung-nu'lar tarafından Wu-sun'ların mağlup ve imha edildiğinden bahseden Shih-chi müteakiben : " Fakat Kun-mi tesadüfen sahra ortasında kalmıştı. Bir kuş gelip onun üzerine gagasile et (bırakmış). Bir kurt onu emzirmiş. Shan-yü buna şaşarak onu bir ilâh zannetmiş ve onu alarak büyütmişti. Reşit olunca onu harplerde kuvvetlerinin bir kaçının başına geçirmişti. Shan-yü tekrar babasının halkını oğlu Kun-mi'ye veriyor ve onu batı şehirlerindeki muhafız piştarlığına naspediyor,⁸ „

Bir de Han-shu'dan iktibas yapalım:

"Büyük Yüe-çi'ler La-chiao-mi'yi mağlup ederek, öldürüp arazisini aldılar, halkı Hsiung-nu'lara kaçtı. Oğlu Kun-mo yeni doğmuştu. Müreb-

⁶ Shih-chi, 123, 4b.

⁷ Han-shu, 61, 2b.

⁸ Shih-chi, 123, 4b.

biyesi (hoca) Pu-chiu Yabgu onu kucağında kaçırıyor ve otların arasına koyuyor; yiyecek aramağa gidiyor. Geri döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini ve bir kuş (karga) gagasile et tutup onun yanında uçtuğunu görüyor. Onun bir ilah olduğunu anlıyor. Onu alıp Hsiung-nu shan-yü'süne götürüyor. Hsiung-nu shan-yü'sü onu çok seviyor ve büyütüyor. Reşit olunca ona babasının halkını veriyor. Onu harplerde kuvvetlerinin bir kaçının başına geçiriyor,,⁹.

Aşağıda da kaydedeceğimiz üzere Shih-chi'nin kayıtları daha çok müphem ve karanlıktır. Bunun da sebebi Chang - ch'ien'in malumatı aldığı halk arasında tarihi hadisenin fazla efsaneleşmiş olmasıdır. Şayet Wu - sun'lar Hsiung - nu'lar tarafından mağlup edilseydi ve mağlup edilen kiralın oğlu da söylendiği şekilde tesadüfen sağ kalsaydı shan-yü'nün eline geçtikten hem de pu-chiu yabgu vasıtasıyla sonra onu sağ bırakır mıydı? Acıyıp ta sağ bıraksaydı bile babasının halkını onun idaresine verir miydi? Üstelik te onu batı yani Türkistan şehirleri gibi uzak bir yerin müdafaasına tayin etmiş !

Han-shu'nun kaydı daha tarihî ve daha mazbuttur. Hsiung-nu'ların da düşmanı olan Yüe-çi'ler Wu-sun'lara hücum edince ve neticede mağlup olunca Wu-sun'ları Hsiung-nu'ların himaye etmesi pek tabii bir şey olacaktır. Dost kiralın oğlu ki bazı meziyetleri de kendinde toplamaktadır-shan-yü sarayında itibar görecektir. Hakkı ona dostluk icabı olarak geri verilecektir. Hsiung-nu'lardan iyilik gördükleri için Hsiung-nu'lara en sadık halklardan biri sayıldıklarından uhdelere bazı mühim vazifeler verilecektir. Han-shu bu hususu gayet sarih olarak göstermektedir. Nitekim gene Han-shu:

" Bu zamanda Yüe-çi'ler Hsiung-nu'lâr tarafından mağlup edilmişlerdi . . . . . Kun-mo iyice kuvvetlenmişti. Shan-yü'ye babasının intikamını yeniden almak için ricada bulundu¹⁰ ,,.

Bu intikam hissi evvelki mağlubiyetlerin bir neticesidir. Eğer Shih-chi nin dediği gibi olsaydı intikamı Yüe-çi'lere karşı değil Hsiung-nu'lara karşı beslerdi.

Esasen Mao-tun da Wu-sun'ları hakimiyeti altına aldığını mevzubahsederken harple değil sulh ve iyilik ifade eden bir Çince kelime kullanmıştır¹¹.

Netice olarak : Hsiung-nu hakimiyetinde bulunan Yüe-çi'ler M. e. 176 dan evvel Wu-sunları mağlup ve imha ettiler. Wu-sun lar da Hsiung-nu'lara iltica ettiler. Wu-sun'ların bundan evvel Hsiung-nu ların hakimiyetine girdikleri hakkında bir vesika yoktur.

3. Wu-sun ların Hsiung-nu tabiiyetine girişleri

Elimizde vesika bulunmamasına rağmen bu devirde vukubulan ha-

⁹ Han-shu 61, 2b.

¹⁰ Han-shu, 61, 2b.

¹¹ (Ting) in manası yerleştirmek, sükûnet ve rahata, sulha kavuşturmak vs. dir.

diselere bakarak Yüe-çi'lere Hsiung-nu'ların Sağ Hsien kiralının niçin taarruz ettiğini tahmin edebiliriz. Belki de bir isyan ve komşuları Wu-sun'lara yaptıkları bir akın Hsiung-nu'ları kuşkulandırdı. Diğer mühim bir problem de Hsiung-nu'ların tabileri olan Yüe-çi'ler niçin Wu-sun'lara tarruz ettiler? Bu husus için de iki ihtimal vardır. Bu işi ya Hsiung-nu'lara karşı yaptıkları bir isyan sırasında işlediler. Veyahut da batıya göç ederken Wu-sun'lar önlerinde bulduklarından Wu-sun'ları çığnediler. Kuvvetli bir ihtimal olan bu husus bizim kronolojimiz bakımından imkânsızdır. Fakat herhalde Yüe-çi-Wu-sun çarpışmasında Wu-sun'ların batıya giden yollar üzerinde bulunuşunun tesiri mühimdir. Yüe-çi'ler batıya ancak Lao-shang shan-yü zamanında kaçmağa muvaffak oldular. 176 isyanının mahiyeti de bu bakımdan şüphelidir. Belki de kaçmak için harekete gelmişlerdi. Bu suretle de Wu-sun'ları mağlup ettiler.

Görülüyor ki serdettiğimiz bu son fikirlerin hemen hepsi ihtimaldir. Elimizde vesikalar az olduğuna göre hadiselerin büyük bir kısmı karanlık içinde kalıyor ve bir çok ihtimaller beliriyor. Tarihçinin vazifesi vesikaların verdiği imkânlar nispetinde ihtimalleri de göstermektedir. Bu ihtimaller de vesikalardan çıkarlar. Vesikada zikredilen bilgiyi tamamlayıcı diğer bir bilgi bulunmadığından hadise bir ihtimal derekesine iner.

Biraz evvel kısmen tercümelerini verdiğimiz kaynaklarda görüldüğü gibi Wu-sun'lar Hsiung-nu'ların tabiyetine girdikten sonra Kun-mi'nin büyümesiyle tekrar eski hanedana kavuşmuş oluyorlardı. Kun-mi, halkının başına geçiyor. Shih chi onun batı yani Çin Türkistanındaki şehirlerin münafiz piştarlığına tayin edildiğini kaydediyor¹². Shih-chi'nin bu kaydı çok mühimdir. Bununla Wu-sun'ların doğu Türkistana gittiklerini anlıyoruz¹³. Belki de T'ien-shan'daydılar.

Kun-mi Batı şehirlerine piştar muhafız olduktan sonra faaliyete girişiyor. Halkını zengin ediyor. Civarındaki şehirleri zaptediyor. Kuvvetli bir ordu teşkil ediyor. Bu hususta Shih-chi şöyle diyor:

"Shan-yü tekrar babasının halkını oğlu Kun-miye vermiş ve batı şehirlerin piştar muhafızlığına nasbetmiş. Kun-mo halkını topluyor ve doyuruyor. Komşu küçük şehirleri alıyor. Taarruz ve harbedebilecek birkaç on binden fazla okçu muharip teşkil ediyor. Shan-yü ölünce Kun-mi de milletini oradan alıp gidiyor. İktidarı eline alarak artık Hsiung-nu'lara tabi kalmak istemiyor. Hsiung-nu'lar atlı kuvvetler gönderip taarruz ediyorlarsa da muzaffer olamıyorlar. . . . ."¹⁴

4. *Wu-sun'ların Hsiung-nu tabiiyetinden çıkışları*

Wu-sun'ların Hsiung-nu tabiiyetindeyken ne yaptıkları hakkında

¹² Shih-chi, 123, 46.

¹³ Han-shu daki şehir işareti surlu büyük ve müstakil şehir demektir. Batıda bu nevi şehirler Doğu Türkistanda vardır. Hsiung-nu'ların batı hududu Doğu Türkistandır.

¹⁴ Shih-chi, 123, 4b.

Han-shu¹⁵ da daha sarıh ve tarihi malûmat vardır.

" (Shan-yü) Kun mi'ye reşit olunca babasının halkını veriyor. Oku harplerde kuvvetlerinin bir kaçının başına geçiriyor. Bu zamanda Yüe-çi'ler Hsiung-nu'lar tarafından mağlûp edilerek batıda Saka'lara taarruz ediyorlar Saka'lar güneye inerek uzaklara gittiler. Yüe-çi'ler onların yerinde yerleştiler. Kun-mi artık tam olarak kuvvetlenmişti. Shan-yü'ye babasının intikamını yeniden (kendisinin) alması için ricada bulundu. Batıya gidip taarruz ederek Büyük Yüe-çi'leri mağlûp etti. Büyük Yüe-çi'ler tekrar batıya kaçıp Ta-hsia memleketine gittiler. Kun-mi halkını getirerek boş kalan bu (araziye) yerleştirdi ve harp kuvveti gittikçe kuvvetlendi. Shan-yü ölünce artık Hsiung-nu'ların hakimiyeti altında yaşamak istemedi. Hsiung-nu'lar ona ordu gönderip taarruz ettilerse de muzaffer olamadılar.,,

Shih-chi'de Yüe-çi'lerin mağlûbiyet ve kaçışından hiç mevzuubahs edilmemektedir. Halbuki Han-shu'da durum çok açıktır.

K r o n o l o j i

Wu-sun'ların eski kronolojisinin tayini için elimizde yalnız iki tarih vardır:

1. Wu-sun'ların Mao-tun'un Çin imparatoruna yazdığı mektupta görünmesi-ki mektubun tarihi M. e. 176 dır. Bu mektubun yazılmış olduğu zaman da muhakkak Hsiung-nu himayesine girmiş olmaları lâzımdır.

2. Isıg göl kenarına yerleştikten sonra Shan-yü ölmektedir. Bu shan-yü hangisidir. Mao-tun shan-yü olamaz çünkü Yüe-çi'lerin batıya göçleri Lao-shang shan-yü zamanında vukubuldu. Lao-sh'ang-shan-yü M. e. 160 da öldü. Bu tarih biraz erken gibi görünüyor. Üçüncü shan-yü Chü-ch'en M. e. 126 da ölmüştür. Üçüncü Shan-yü'nün ölümü Yüe-çi'lerdeki kronolojimize uygundur. Esasen Chang-ch'ien Kun-mi'nin ziyaretine M. e. 119 dan sonra gitmiştir ve Kun-mi'ye gönderilen Çin prensesi de 110—104 arasındaydı. Bu prensesi sağ katunluğuna kabul etti. Şu halde shan-yü M. e 126 da ölen Chün-ch'en dir.

Wu-suruların hakimiyet altına girmelerinin tarihi:

Wu-sun'larm Hsiung-nu hâkimiyetine giriş tarihi hakkında kat'i birşey bilmiyoruz. Mao-tun Yüe-çi'leri M. e. 203 de mağlup ettikten sonra dikkatini Çin meselelerine çevirmişti. Bu zamanda Wu-sun'larla bir münasebetine şahit değiliz. Wu-sun kelimesi ilk olarak M. ö. 176 da Mao-tun'un yukarda kısmen tercümesini verdiğimiz mektubunda geçiyor ve hakimiyete aldığından bahsediyor. Şu halde Wu-sun'ların hâkimiyet altına giriş tarihi:

Terminus post quem : M. ö. 176

Terminus ante quem: M. ö. 203

¹⁵ Han-shu, 61, 2b.

Hsiung-nu hakimiyetine girişleri için en son tarihi 176 göstermiştik. Terminus ante quem olarak 203 ü gösteriyoruz. Çünkü Mao-tun ilk olarak Yüe-çilere bu zamanda taarruz etti. Bundan evvel batıya başka bir akın yapmamıştır. Esasen Yüe-çi'lerin mağlubiyetinden evvel batılarında bulunan Wu-sun'lara söz geçirmesi de imkânsızdır.

Wu-sun'ların Isıg göl kenarına gelişlerinin tarihi :

Yüe-çi'lerin kronolojisini tesbit ederken M. ö. 139 da Yüe-çi'lerin henüz daha Isıg göl kenarında oturduklarını söylemiştik. Chang-ch'ien'in seyahatini bitirip dönüşü esnasında Wu-sun'lar Isıg göl kenarına yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu tarih M. ö. 125 dir. Bu duruma göre Wu-sun'lann Isıg göle gelişlerinin tarihi:

Terminus ante quem : M. ö. 139-8

Terminus post quem : M. ö. 125.

Şu halde Wu-sun'ların Hsiung-nu tabiiyetinde kalışları :

Terminus ante quem : M. ö. 203.

Terminus post quem : M. ö. 125 dir.

Esasen Chang-ch'ien de " Hsiung-nu'ların hâkimiyetinde uzun zaman ıztırap çekmişlerdi,, diyor.

B — Wu-sun'ların ilk yerleri

Avrupa alimlerinin umumiyetle iddia ettiklerine bakılırsa Wu-sun lar İndo-Cermendir ve Avrupadan gelmişlerdir. Bu hususun ne derece doğru olduğunu inceleyeceğiz. Wu-sun'ların ilk yerleri denince hatırmıza gelen ilk şey tarihi kaynaklarda isimleri geçmeğe başladığı zamanda oturdukları yer demektir. Bu yer hakkındaki bilgimiz tarihi ve ilmi olacaktır. Bundan evvelki yerleri hakkında çok bir şey söylenemezse de Wu-sun'ların ilk yerini tespit ettikten sonra Asyanın coğrafi durumuna bakarak nereden gelebilecekleri hakkında fikirler yürütmeğe çalışacağız.

1. Kaynaklara göre

Wu-sun'lar hakkındaki ilk kayıt Çin kaynaklarında Mao-tun'un Wu-sun'ları kendi devletine ilhak etmesile başlıyor ve Mao-tun'un bir mektubunda zikrediliyor. Fakat burada yalnızca isimleri zikrediliyor. Yerleri hakkında hiç bir malûmat yoktur. Wu-sun'ların yerleri hakkında bazı kaynaklarda pek az ve kifayetsiz, karanlık bilgilere sahibiz. Bu bilgileri iyi kullanarak bir neticeye varacağız.

Mesela Han-shu: "Wu-sun 'lar la Yüe-çi'ler Tun-huang'la Ch'i-lien arasındaydı,, der ¹

Tun-huang malum. Fakat Ch'i-lien'in nerede olduğu şüphelidir ².

Ch'i-lien'in buna göre Nan-shan civarında bir yerde bulunması gerekir. Yüe-çi'ler Wu-sun'lara nazaran daha doğudadırlar. Bu duruma

¹ Haa-shu, 61, 2 b.

² Bk. Prof. Eberhard, Lokalkulturen im alten china, Leiden, 1942, 3, 13.

göre Wu-sun'ların batı hududu Yun-huang'daydı. Bu suretle Wu-sun'ların batı hududunu bulmuş oluyoruz. Yüe-çi'lerin yerlerini de tespit etmekle Wu-sun'ların doğu hududunu bulmuş olacağız.

Hou-han-shu Yüe-çi lerin eski yerinin Chang-yeh'le Chiu-Chüan arasında bulunduğunu kaydeder¹. Chiu-Chüan bu günkü Su-chou, Chang-yeh ise Kan-chou dur. Buna göre Yüe-çi'ler Su-chou'la Kan-chou arasında bulunuyorlardı. Wu-sun'ların şark hududu Su-chou'dan itibaren mi başlıyordu?

Su-chou'la Kan-chou arasına Yüe-çi'ler girerse Su-chou'dan Tun-huang'a kadar olan kışıma da Wu-sun'lar yerleştirilebilir? Fakat diğer vesikaları da inceleyerek teyit veya tenkit etmemiz gerekir.

2. Hsiung-nu prensi Hun-ya'nın yerine göre

Mao-tun, Yüe-çi, Wu-sun ve komşularını mağlup ettikten sonra onları kendi devletine kattı. Bu duruma göre Wu-sun'larla Yüe-çi'lerin yeri Tun-huang'dan Sarı nehrin kıvrımına kadar Nan-shan eteklerini kaplıyarak uzanıyordu demektir. Hsiung-nu'lar bu mıntıkada Hsiu-t'u ve Hun-ya'nın prens buldukları beylikleri meydana getiriyorlar. Biraz sonra da incelemelerimizden anlaşılacağı üzere Hsiu-t'u beyliği Yüe-çi'lerin, Hun-ya ise Wu-sun'ların eski yerinde teşkil edilmişti. Bu iki beyliğin yerinin tesbiti Wu-sun'larla Yüe-çi'lerin arazi durumunu aydınlatacaktır.

İki müstakil devlet veya kabileyi mağlup eden Hsiung-nu'lar yeni yapacakları teşkilâtı eski yerlere göre yaptılar. Fakat eski isimleri kaldırılacaktır.

Hem Hsiu-t'u ve hem de Hun-ya Wang² bilhassa Çin kaynaklarının üzerinde ısrarla durduğu gibi Ho-hsi yani Sarı nehrin garbında Alaşan stepterinde başlayarak batıya doğru uzanan saha- içindeydi³. Nan-shan'ın eteklerini baştan başa kaplıyorlardı. General Ho-Chü-ping 121 senesinde ilk seferini yapıyor ve Ho-hsi mıntakasını zaptediyor. Hsiu-t'u Wang'ın arazisini de işgal ederek bu arada çok enteresan olan kült eşyasını da yağma ediyor⁴.

Prens Hsiu-t'u doğudadır. Hun-ya ise batıdadır. Yüe-çi'lerin yerin de Hsiu-t'u'nun, Wu-sun'larınkinde ise Hun-ya'nın bulunması ve

¹ Hou Han-Shu. 117, 1a.

² Kaynaklarda prenslerin isimlerinin sonuna bir Wang işareti de konuyor. Bu ufak prensler olduğunu gösterir.

³ Han-shu, 94, 9a.

⁴ Han-su, 94a, 9a ; Bu kült eşyaları madeni heykellerdir. Bazı alimler bu heykellerin, Budizmin Hsiung-nu'lara geçtiğini gösterdiğini iddia ederler. Fakat bunlar Türk dininin kült eşyalarıdır. Nitekim bu hususu Shiratori inceden inceye tetkik etmekte ve Budist heykeller olamayacağını; Çin kaynaklarında da göstererek Gök dinine sahip olan Türklerin kullandıklarını iddia eder, Bunda da haklıdır. Zira Budizm Çine bu tarihten çok sonra girecektir. (bk. Shiratori, The territory of H. T. Wang and Me-tale statues, T. B. V, Shf. 25 vd.)

burada bizim Hun-ya prensliğini incelememiz gerekir. Hun-ya'nın batıda bulunuşunu da Ho Ch'ü-ping'in istila merhalelerini takip ederek tesbit edebiliyoruz. Birinci seferde Hsiu-t'u prensini ortadan kaldırıyor. Han-shu coğrafya bahsinde Hsiu-t'u pirenslığının yerini de Çin coğrafya adlarına göre tespit etmektedir. Han-shu'ya göre Hsiu-t'u Wu-wei'de oturuyordu¹. Eski Wu-wei bu günkü Liang-chou'a tekabül eder.

Gene Hanshu Wu-wei(Liang-chou)'in batısının Hsiung-nu prensleri Hsiu-t'u ve Hun-ya'nın olduğunu kaydeder ve bu mintakanın imparator Wu-ti zamanında tamamen Çin'e ilhak edildiğini; 4 vilâyet haline konulduğunu; bu suretle batı memleketleriyle Çin'in münasebetinin temin edilip, Hsiung-nu'larla Tibetli'lerin münasebetlerinin kesildiklerini kaydeder². Bu 4 vilâyet şunlardır : Wu-wei(Liang-chou), Chang Yeh (Kan-chou), Chiu-chüan (Su-chou) ve Tun - huang'dır. Liang-chou'dan Tun - huang'a kadar uzanan sahada Wu-sun'larla Yüe-çi'lerin oturduklarını ve Wu-sun doğu hududunun Su-chou'dan başlayabileceğini söylemiştik. Su-chou'la Kan-chou arasında tabif bir hudud bu iki mintakayı birbirinden ayırır.

Han-shu, Chang-yeh (Kan-chou) vilâyetinin Hun-ya'nın ikametgâhı olduğu hakkında bir kayıt yapar³. Eğer bizim faraziyemiz-ki elimizde ispat edebilecek delillerimiz vardır- doğruysa; yani prens Hsiut'u ile Yüe-çi'lerin ; Hun-ya'nın yeri ile de Wu-sun'ların eski yerinin bir ilgisi varsa Han-shu'nun bu kaydında bir yanlışlık olacağı ihtimali fazlalaşır. Nitekim Shiratori Ho Ch'ü-ping'in akınıncıyı incelerken metinde çok mühim olan bir noktaya temas ediyor. Bu da Yen-chih-shan dağının Kan-chou da bulunduğudur⁴. Zira Ho Chü-ping prens Hsiu-t'u'ya ait maddenî kült eşyalarını bu dağ civarında yağma etmiştir⁵. Bu duruma göre Hsiu-t'u Kan-chou'da bulunuyordu. Çünkü Yen-chih-shan Kan-chou' dadır⁶. Fakat her iki prensliğin hudutları kafi olarak tesbit edilemez. Yalnız Richtofen silsilelerinin güney doğuya doğru Kan-chou dan evvel yaptığı çıkıntı bu hudut meselesinin izahına kısmen kâfi görülebilir. Prens Hun-ya sonradan Hsiu-t'u'yu öldürüp, halkını etrafına toplayacak ve böylece Çinlilere teslim olacaktır⁷.

Prens Hun-ya'nın yerinin Wu-sun'ların eski yeriyile ilgisi bulunduğunu yaptığımız incelemelerde her vesile ile söyledik. Yalnız bu hususu ilmin imkânlarına dayanarak ve metin tenkidi suretiyle isbat etmek

¹ Han-shu, 28b.

² Han-shu, 28b.

³ Han-shu, 28b.

⁴ Shiratori, The Territory of the Hsiu-t'u Wang and the metale statues, Toyo Bunko. V, 7 vdd.

⁵ Han-shu, 94a.

⁶ Bu hususun tetkiki için bk. Shiratori, aynı etüd, 16 vdd. ; böylece bu prensliklerin yeri hakkındaki tezimiz bir daha teyit edilmiş olur. Bilahare bütün bu yerler Hun-ya'nın eline geçtiyse de evvelce yerleri ayrıydı.

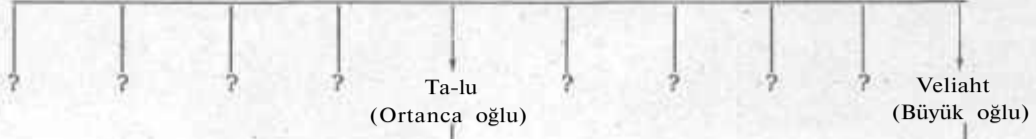
⁷ Shih-chi, 123, 4b.

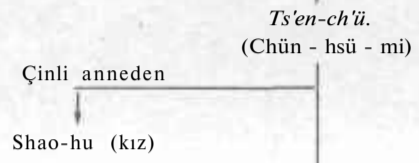
WU-SUN'LARIN SOY KÜTÜĞÜ
VE
KUN -Mİ 'LER
(GENEOLOGICAL TABLE OF THE WU-SUN SOVEREIGN FAMILY)
Kun-mi'nin babası

I.

II
Kun-mi (Lieh-chiao-mi)

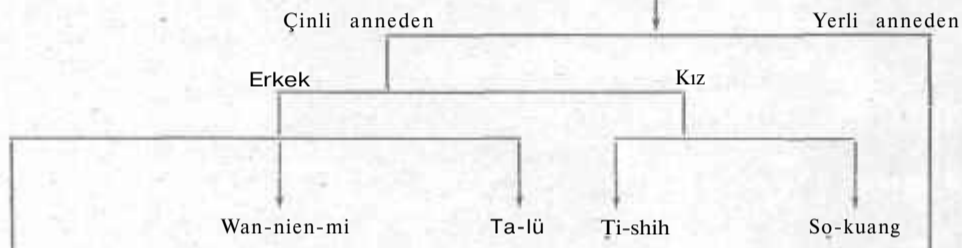

II.

III.

Wäng-kuei-mi (Semiz kıral)

IV.

Yerli anneden
Ni - mi (Saçaklı kıral)

V.

Wu - chiu - t'u
Kun - mi . . . . . Küçük Kun - mi . . . . .

VI.

Yuan-kuei-mi

I

Wu-chiu-tu

VII.

Ying-mi
(M. e. 51)

II

Fu-Li-mi

Jih-

VIII.

Tz'u-li-mi
(M. e. 33)

III

An-jih

Pi-yuan-ti.

IX.

İ- chih-mi.

IV

Mo-chen-chiang

V

An-li-mi

Not: İtalik dizilmiş isimler tahta çıkmış prenslere aittir. (The names printed italics belong to the throned princes).

isteğinde bulunduğumuzdan, bize doğrudan doğruya büyük bir yardım olmasına rağmen Han-shu'nun yaptığı bir yanlışlığı tezimize bir delil olarak gösteremeyeceğiz.

Malûmdur ki, Chang-ch'ien seyahatnamesinin biri Shih-chi'de diğeri de Han-shu'da olmak üzere iki kopyası vardır. Shih-chi, Han-shu'ya nazaran yazılış tarihi itibarıyla daha eskidir. Fakat üzerinden uzun zaman geçmesi, birkaç defalar yeni kopyaları vs. leri çıkması dolayısıyla Shi-chi'de de bir çok değişiklikler meydana geldiğinden her zaman için Han-shu'dan daha sahihtir denemez. Shih-chi'deki seyahatnamede: "Hun-ya'nın eski yeri,,¹ denmesine mukabil Han-shu'daki-seyahatname metninde: "kun-mo'nun eski yeri,,² denmektedir. Seyahatnamenin kritiğini şimdiye kadar ilim âleminde en iyi yapmış olan Japon âlimi Kuwabara buna dayanarak Hun-ya ile Kun-mo'nun yerlerinin aynı olduğu iddiasında bulunmuştu³.

Han-shu bu tezadı bir kaç yerde tekrar ediyor. Gene Shih-chi:

"Shan-yü, Çin tarafından zayıflatılmış ve eski Hun-yan'ın sahası insansız olarak boş kalmıştı. Barbarlar Çin'in zenginliğine ve kıymetli malına meclûpturlar. Wu-sun'lara kıymetli hediye ve atiyeler vererek şarka getirmek ve onların eski yeri Hun-ya'nın arazisine yerleştirmenin hakikaten tam zamandır,,⁴.

Han-shu ise, Hsiung-nu Shan-yü'sü tarafından zayıflatıldığını ve kıral Kun-mo'nun eski yerinin boş kaldığını ve imparatorun Vu-sun'lan tekrar bu yere çağırıldığını kaydediyor ; Han-shu'da prens Hun-ya'dan bahsedilmemektedir. Bunun yerine Kuh-mo ve Kun-mo'nun eski yeri zikredilmektedir⁵.

Kuwabara'ya göre Han-shu müellifi, Hun-ya ile Kun-mo'nun eski yerinin aynı olduğunu çok iyi biliyordu. Bu sebeple Hun-ya'yı tekrar zikretmedi⁶.

Kritiğimizi tarihî olayları inceleyerek yapacağız. Bir defa Hsiung-nu'lar Çinliler tarafından mağlûp ediliyorlar. Ve bu arada Hsiung-nu prensleri Hsiu-t'u ve Hun-ya'nın arazisi de yağma ediliyor⁷. Hsiung-nu'ların kısmı küllisi şimale kaçıyor. Ve prens Hun-ya Hsiu-t'u'yu katledip maiyet ve halkını etrafına topluyarak hep birlikte gelip Çin'e teslim oluyor⁸. Chang-chien'in Shih-chi'deki insansız bir Hun-ya memleketinden bahsedışı bu zamandaki hâdiselerin neticelerine dayanır⁹. Hakikaten

¹ Shih-chi, 123, 4b.

² Han-shu, 61, 2a.

³ Cho-ken So-yin, Zoku-Shiteki-Kenkyu, 44-48.

⁴ Shih-chi, 123, 4b.

⁵ Han-shu, 61, 2 a.

⁶ Kuwabara, Cho-ken, Soyin. 44 vd., Shiratori, Toyo Bunko,

⁷ Han-shu, 94 A,

⁸ Han-shu, aynı yer.

⁹ Shih-chi, 123, 4 b.

Hun-ya bu araziyi terketmiş ve arazi insansız kalmış mıydı? Çinlilere halkıyla birlikte teslim olduğundan bir Çin nahiyesine yerleştirilmişlerdir. Ve bu arazi Shih-chi'nin de zikrettiği gibi Hun-ya'nın eski arazisidir. Han-shu, metinde Hun-ya'yı zikretmeyince mâna değişmiştir. Hun-ya yerine Kun-mo kelimesi gelmiştir. Metinde bir yanlışlık vardır.

Kuwabara'nın tezi de yanlış değildir. Shiratori'nin hücumlarına rağmen metin, hata eseri olsa bile bir hakikati ifade etmektedir¹. Metnin şüpheli oluşundan dolayı istifadeden içtinap ediyoruz.

3. *Shih-chi* kommentarına göre.

Hsiung-nu'ların büyük başbuğu Mao-tun Shan-yü büyük imparatorluğunu kurarken batıya yaptığı taarruzda Yüe-çi, Lou-lan, Hu-chieh, Wu-sun'ları mağlup edip devletine katıyor. Yüe-çi'lerin yerinin neresi olduğunu biliyoruz. Wu-sun ve Hu-chieh'ler ise, Shih-chi kommentarına göre Kua-chou civarındaydılar². Kua-chou bu günkü Sha-chou civarındadır. Kua-chou ve Sha-chou Tun-huang'ın doğusuna düşer. Gene Kommentara göre Hu-chieh'lerin Kua-chou'un kuzey batısında; Wu-şun'ların ise Kua-chou'da oturduklarını kaydediyor. Eskiden berabermişler³.

Bu da yukardan beri iddia edegeldiğimiz tezimizi teyit eder.

Sonuç.

Yukardan beri inceliyegeldiğimiz kaynaklara göre-biraz da geopolitik durumu göz önünde tutarak — Wu-sunların, HSIUNG-NU'LARIN AKININA MARUZ KALMADAN EVVELKİ YERLERİ şöyledir: *

Batıda: Tun-huang'ın batısındaki çöl halinde bulunan kuru arazi

¹ Shiratori, The territory of Hsiu-t'u Wang and his metal statues Toyo Bunko, V, shf • 25 v d.

² Shih-chi, 110, 6 a, Shih-chi Mao-tun'un zaptettiği memleket'eri sayarken «Lou-lan, Wu-sun, Hu-chieh» gibi bir sıra takip eder. Shih-chi'nin bu kısmı Mao-tun'un Çin İmparatoruna yazdığı mektuptur. Bu sebeple vesikanın ayrıca bir kıymeti vardır. G. Haloun takip edilen bu sıranın lâalettayin olmadığına işaret ederek coğrafi sahada şumulünü lüzumlu görür (Zur Üe-tsi frage, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1937, 296). Kommentara göre (110 6 a) den evvel Hu-ciehMerle birlikte Kua-chou'daydılar. Fakat Hsiung-nu akını sırasında ayrı kıratlık halindeymişler, Hü-cieh'ler Wu-sun'ların kuzey batısındaydılar (110, 6 a). Lou-lang gene aynı komentara göre Lopnor civarındadır. Ve Ch'ang-an 1600 li uzaklıktadır. Bu yer bu günkü Çerçendir. Çok tanınmış bir yerdir. Sven Hedin'le A. Hermann burasını incelediler (Im Herzen von Asien, Bd. 2; kapitel, 4). Burası ile Kua-chou arasında Kum tag, Altın tag gibi iki büyük çöl vardır. Ve Lop-nor'a yakındır. Bu sebeple Haloun'unun fikri bize hiç bir sonuç vermiyor.

³ Shih-chi, aynı yer.

⁴ Bu sahanın arıza ve akar suları henüz iyice tespit edilememiştir. A. Stein bu havalide hususi bil tetkik yapmış ve asistanlarıyla birlikte çok güzel bir harita çizmiştir. Biz bunlar üzerinde çalıştık, bk. A. Stein, Ruins of desert Cathay, I («Chinese Turkestan and Cathay» haritası), II (Harita. 3: Western and central Nan - »han) .

Güneyde: Tun-huang'dan itibaren Binbuda mabetlerinin güneyindeki kum çölü; Ta-shih nehrinin kaynaklarını teşkil eden sulak ve güneyde dikleşen havza; Chong-mo Ch'ih chin arasındaki Nan-shan etekleri; Ch'ih-chin'den itibaren güney doğuya doğru dağ silsilelerini takip ederek Richtofen silsilesi eteklerine gelinir. Richtofen silsilesi etekleri boyunca Su-chou'u kuzeyde bırakıp Kan-chou ırmağına kadar uzanır. Richtofen silsilesinin ucunda kuzeye doğru kabaran arazi Wu-sunların doğu hududunu teşkil etse gerektir. Burası bir nevi tabii hudut hissini veriyor. Bu bölge Su-chou ile Kan-chou arasındadır. Tarihî kaynaklarımız da böyle bir hududun çizilmesine müsaittir. Zira Kan-chou, Hsiu-t'u'nun yeri idi. Yüe-çi'ler de Su-chou'un doğusundaydılar.

Yalnız şuna ehemmiyetle işaret etmek isteriz ki, Tun-huang civarı ve yakınındaki stepler eskiden sulak yerlerdi. Nitekim Aurel Stein buralarda kuru dereler tespit etmiştir¹.

Kuzey hududuna gelince tespiti -imkânsızdır. Çünkü evvelce sulak olan yerler bu gün bir step ve çöl halindedir. Daimi kuruma Kuzey hududun çizilmesini imkânsızlaştırmıştır. Batıda Kuzey hudut herhalde An-hsi'yi aşyordu.

Esasen Wu-sun'ların göçebe bir halk olması onları geniş steplerde muayyen bir yere sokmağı güçleştirir. Yüe-çi'lerle de muayyen ve kesin bir hudut gösterilemez. Zira kabileler bir mikyas dahilinde biribiri içine mütemadi olarak sokulabilirler.

Buna rağmen göçebelere dağın büyük bir ehemmiyeti vardır. Yazlak, kışlak her göçebe halkın değişmez bir hayat kaidesidir. Nan-shan'ın çok sulak etekleri göçebelere kendine çeker. Kışın Su-chou vs. ovalarına inerler. Bu ovalar da geniştir. Fakat hepsi dağa bağlıdır. Göçebe Türk halklarının otlakları da muayyen olduğundan sık sık yer de değiştiremezler.

C) Işığ göldeki Wu-sun devletinin hudutları:

Yüe-çi'lere mağlûp olduktan bir müddet sonra Hsiung-nu'iaara iltihak eden Wu-sun'lar Kun-mi'nin iktidarı eline almasıyla batıya gittiklerini ve Yüe-çi'lere taarruz ettiklerini, Yüe-çi'leri göçe icbar edip onların yerinde oturduklarını biliyoruz. Nitekim Yüe-çi'lerin bu ikinci yerleşme yerini, Wu-sun'ların ikinci yerleşme yerini tespit suretile buluyoruz. Yüe-çi'lerden evvel burada Sakalar oturuyorlardı. Yalnız Sakalar Işığ göl gibi muayyen bir sahada değil; Sir Derya'nın kuzey kenarından itibaren büyük stepleri işgal ediyorlardı².

Wu-sun'ların ikinci yerleşme yerinden bahseden ilk kaynak Han-shu'dur³. Han-shu, Wu-sun'ların hudutlarını şöyle çizer:

¹ A. Stein, aynı eser, 1, Harita. I,

² Yüe-çi'ler hakkındaki etüdümüzde hudutları tespit edilmiştir.

³ Han-shu, 95 B, 1 a.

Doğuda: Hsiung-nu'lar
 Güneyde: Türkistan şehirleri
 Batıda: Ta-yüan
 Kuzeybatıda: K'ang-chü

Hudutların bu tayini oldukça doğrudur. Zira Ta-yüan, K'ang-chü gibi bilinen ve muayyen coğrafi mıntakalar, Türkistan şehirlerinin başladığı dağ etekleri bize kesin bir havalıyı gösterebilir. Bu tarife istinaden Wu-sun'ların Isıg göl ve civarında bulduklarını kestirebiliriz. Zira Ta-yüan=Fergana, K'ang-chü=Sogdiana'dır. Wu-sun'ların bulunduğu mıntakayı umumî olarak kestirmek kâfi değildir. Elimizde fazla vesika bulunmadığından dağlar ve vadilerle dakik bir surette incelemeği yalnız Han devri için yapacağız. Esasen Wu-sun'ların siyâsî vahdete sahip bulunduğu devir bu zamana tesadüf eder.

Kuzeyde hudut Isıg gölü çok aşmasa gerektir. Zira Kuzeyde İli nehrinin kollarının içinden geçtiği yer yerleşmeğe çok müsait olmakla beraber Hsiung-nu'ların arazisidir. Hsiung-nu'lar burada bir Mi beyliği kurmuşlardı. Bu arazi Chih-Chiyerh Shan-yü'nün eline geçti. Wu-sun'larla komşu olan Chih-chih, Wu-sun'lara karşı seferler açtı¹. M. e. 32-31 de Çin generali Chen-t'ang Şarkî Türkistan'a gelip; Wu-sun arazisini katederek Wu-sun'ların kuzeyine geçti ve orada uzun harplerden sonra Chih-chih mağlup oldu. Bu zamandan sonra burası bir nevi Çin hakimiyetinde bulunan Ku-zey Hun'larının hakimiyetine geçmiş oldu².

En enteresanı Wu-sun'ların Doğu hudutlarıdır. M. e. 35 sıralarında Chih-chih Hsiung-nu'larına karşı harbe giden Chen-t'ang Wu-sunların memleketinden geçmişti³. Geçiş Kuça'da Pei-shan dağlarına çıkma suretiyle olmuştur⁴. Buna göre Muzar dağları silsilesi tamamen Wu-sunlardaydı. Bundan başka Hou-Han-shu'ya göre Wu-sun'lar, Ch'e-shih kırallığının batısındadırlar⁵. Gene aynı yerde Hou Han-shu, Wu-sun arazisine kadar giden yolu tarif ederken, Karaşar ve kuzey yolunun bulunduğunu, sonra da Wu-sun'lar arazisi geldiğini kaydeder.

Buna göre de Wu-sun'ların Şark hudunun Karaşar'la komşu veya hut da hiç olmazsa yakınında bulunması gerekir⁶. Ch'e-shih, doğu kuzey Türkistan'ın tanınmış bir devletidir. De Groot, Ch'e-sih'in Turfan

¹ Bu devrin siyasi vaziyetinin tahlili için bk. Mc. Gown, The Early empires of central Asia 190 vd.

² Aynı eser, 197 vd.

³ Han-shu, 70, 4 a; Mc. Gown, 193.

⁴ Han-shu, 70, 4a; De Groot, Die Hunnen, 230; Westlande, 123.

⁵ Hou Han-shu, 118, 8 b. E. Chavannes, Les Pays d'Occident d'après le Heou Han Chou, T' P, 1907, 211; De Groot Die Westlande, 167.

⁶ Karaşar bir şehir olmakla beraber müstakildir. Etrafında ki bir kısım arazi kendine tabidir.

ve Urumçi'ye kadar çıktığını ve bu civarları kapladığını kaydeder¹. Ch'e-shih'in yalnız kuzey hududu Hsiung-nu'larla komşudur².

Bu duruma göre : Urumçi, Turfan, Karaşar — belki Kurla — hatının batısında kalan kısım Wu sunların memleketidir.

Güneyde hudut dağ etekleridir. Wu-sun hudutlarının en karışık ve tefriki zor olan kısmı Pamir ve Fergana cihetleridir. Kaşgar'ın batısında kalan bu kısımlarda Saka kabilelerinin bakiyeleri bulunmaktadır³. Wu-sun'lar bu yeri ellerine geçirdikleri vakit içinde bir kısım Yüe-çi ve Saka unsurları kalmıştı. Ve Çin kaynakları Wu-sun'ların içinde Yüe-çi ve Saka ırkıdan bakiyeler kaldığını sarahatle işaret etmektedirler⁴. Yüe-çi'lere mağlup olan Sakalar'ın esas kısmı Baktriyana'ya geçmişlerdi⁵. Yalnız Hsiu-hsün ve Chüan-t'u adlı iki kırallığın Kaşgar'ın batısında kurulmuş olduğunu görüyoruz ki⁶, Hanshu 96 A bunların da Saka ırkıdan bulduklarını kaydediyor⁷. Tarım havzası ile Fergana arasında iki kırallık bulunduğu göre, Wu-sun'ların güney hududunun bu kısımlarını da tesbit için bu devletlerin yerlerini ve kuzey hudutlarını tesbit etmek gerektir.

Hsiu-hsün'lerin yaşadığı yer, Hirth'in en eski nazariyesine göre Murgab civarındaydı⁸. Kuş tüyü ırmağı civarında bulunuyorlardı diye Çin kaynaklarında bir kayıt vardır. Hirth bunun, ırmağın Çince tercümesi olduğuna inanarak Murg-ab'la birleştiriyor. Farsça Murg = kuştur. Birleştirme biraz şüpheliyse de içinde hakikat izleri de yok değildir. Yalnız biraz sonra da işaret edeceğimiz gibi Murgab çok güneydedir. Saka kabilelerinin veya bu küçük devletçiklerin oraya kadar indiğine inanmak güçtür. Gene Han-shu bunlara tahsis ettiği bahiste Hsiu-hsün'lerin Pamir'in batısında bulduklarını kaydediyor. Halbuki Hirth'in mevzuubahs ettiği Murgab nehri Pamir'in içinden, hattâ güneyinden akar. Bu küçük devletçiklerin Taşkurgan civarında olduklarını farzetsek Wu-sun'larla bir hudut aramak imkânsızdır. Aynı bahis, Hsiu-hsün'lerin Chüan-t'u'lardan 260 li batıda bulduklarını kaydediyor. Bu duruma göre Hsiu-hsün'ler batıda, Chüan-t'u'lar ise doğudadır. Wu-sun hududunu iki devletçik mi teşkil ediyordu? Hsiu-hsün'lerin kuzeyinde Fergana, batıda büyük Yüe-çi'ler — yani Kuşanlar — varmış,⁹ Buna göre Karlı Tau'ın doğusu, Zerefşan vadisi başlangıçları, Kara Tegin bunlarla kaplıydı, bu kısımda bulunacak bir devletçığın kuzey

¹ Die Westlande, 167.

² Hou Han-shu, 118, 8 b.

³ Han-shu, 96 A, 5 a.

⁴ Han-shu, 96 a. 1 a.

⁵ Çin kaynaklarında gittikleri yol takip edilemediğinden umumiyetle Hinde indikleri gösterilir (Han-shu, 96 A, 5a; 96A, 1a).

⁶ Hususî monografyaları için bk. Han-shu, 96a : 8b.

⁷ Han-shu, 96A, 5a.

⁸ Fr. Hirth, Fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst, 18 vdd.

⁹ Han-shu, 96A, 8b.

hududunu Fergana teşkil eder. Bu devletçik de batıda bulunan Hsiu-hsün'dür. Hsiu-hsün'ler bahsında Han-shu Wu-sun'lar'la komşuluktan da bahsetmektedir. Yalnız elbise ve âdetlerinin Wu-sun'larıinkiyle aynı olduğuna işaret ediliyor ¹. Bunların doğusunda bulunan Chüan-t'u'lar, Wu-sun'larla komşudurlar. Han-shu, kuzeyde hem hudut olduklarını kaydediyor ². Wu-sun'lar, Chüan-t'u'ların kuzeyindedirler. Şu halde yalnız Chüan-tu hudutlarının ve yerinin tespiti Wu-sun'ların güney hududu hakkında elimize bir ip ucu verebilir.

Kuzey hududunun Wu-sun'larla aynı olduğunu biliyoruz. Güneyde pamir varmış.

Doğuda Kaşgar varmış. Kaşgar'la komşu değildirler. Aradaki mesafe hakkında da bir rakam verilmemektedir. Yalnız De Groot, protektör generala olan uzaklığın rakamını alıyor. Bu 2861 li dir. Sonra da Kaşgarla Protektör generalin arasında olan mesafeyi tespit ediyor. Bu da 2210 li dir. Bunu evvelkisinden tarh ediyor. Ve Kaşgar'la Chüan-t'u'lar arasındaki mesafe çıkıyor. 650 li eder ³. Malûmdur ki, Çin vakayinâmelerindeki li rakamları çok esaslı ve sahih bir mikyasa değildir. Buna rağmen bize bir fikir verebilirler. 20 - 25 kilometre kadar bir yerdir ki Terek veya Alay vadisi kadar Kaşgar'dan uzaklaştırabilir. Veyahut da Kızıl derya'nın kollarını kaplamışlardı denebilir. Bu duruma göre Alay vadi ve dağlarında bulunuyorlardı.

Güneyde Pamir varmış. Gene Alay vadi ve dağlarına merkezi sıklet vermek icap ediyor. Batıda : Hsiu-hsün ler vardır ⁴.

Kuzey batıda Ta-Yüan 1030'li deymiş ⁵ Fergana'nın kuzey batısında olabilmesi için Terek vadisine veya daha kuzeye uzaması lazımdır. Gene merkezi sıklet Alay vadisindedir. Hsiu-hsün'lerle kesin bir hudut tespiti çok zordur.

Bu duruma göre Wu-sun'ların KAŞGARL'A FERGANA ARASINDAKİ, ESKİ SAKA KABİLELERİNİN TEŞKİL ETTİĞİ CHÜAN-T'U DEVLETİ İLE OLAN HUDUTLARI :

Şatır göl, kulca, özkent hattının öte yüzünden başlıyordu.

Wu-sun'ların Kuzey batı hududu : K'ang-chü'dür. De Groot'a göre

¹ Han-shu, 96A, 8b.

² Han-shu, 96A, 9a.

³ De Groot, Die Westlande, 112.

⁴ Pamir'in kuzeyindeymiş ve Pamir gayrı meskûnmuş (Han-shu, 96A, 9a).

⁵ Han-shu, 96A, 9a.

² Franke'ye gör Hsiu-hsün'ler, Kara Teginde bulunuyorlardı (De Groot, Die Westlande'ye yaptığı notta, 112). Chüant'u'ları da Irkeştam'a kor. Muayyen ve çok dar bir mintakaya koymak doğru değildir.

Kara Tegin ve hem de Irkeştam bizim çizdiğimiz saha içindedir. Bu husus için keza bk. Ed. Chavannes, T' P', Ser. II, Bd. VI, 555, n. 4.

Kang-chü'nün güney doğu hududu Isıg gölle Son göl ve Narin'in yu-karısından itibaren başlıyordu¹.

Wu-sun'ların merkez şehirleri.

Han-shu 96 B ye göre Wu-sun'ların hükümet merkezleri: C'ih-ku — yani kırmızı vadi — şehridir². Büyük Kun-mi burada oturur ve memleketi idare edermiş. Wu-sun'ların son zamanlarına doğru - yani milât sıralarında - bu şehir artık Çinlilerin tamamen hakimiyeti altına girmişti. Çinliler orada oturan Kun-mi'ye kukla gibi hakimdiler. Bu sebeple asıl Wu-sun halkı ya kuzeyde toplanmışlar ve yahut da bu şehri zaptederek kendi adamlarını Kun mi yapıp yerleştirmişlerdi³. C'ih-ku kelimesi oldukça muğlak ve izahı zor bir yer isimidir. İsmi menşei için üç ihtimal vardır:

1. Şehrin isminin transkripsiyonu olması ihtimali.
2. "Ch'ih vadisi,, olmak ihtimali.
3. Şehrin isminin çinceye tercümesi olmak ihtimali. Bu vaziyette şehir isminin: "Kırmızı vadi şehri,, olması icap eder.

Her üçünün de olabilmesi için imkânlar vardır. Transkripsiyon kullanmak Çinlilerde çok rastlanan bir şeydir. Bu sebeple bu hususu münakaşa etmiyeceğiz. Eğer diğer imkanlar çok emin değilse şimdilik bu birinci ihtimali kabul etmek zorundayız.

Han-shu'da Wu-sun'ların merkezi olması hasebiyle bu şehrin ismi çok geçiyorsa da yerini tespit edebilecek kadar coğrafi bir malûmata rastlayamıyoruz. Yalnız Çin paytahtı Chang-an'a 8900 li uzaklıkta bulunduğu kaydediliyor⁴. Fakat bu da yeri tayin edebilecek bir ölçü olmaz. Esasen li rakamları çok şüphelidir. Buna rağmen civardaki şehirlerin Chang-an'a olan uzaklıklarıyla mukayese etmemiz lâzımdır⁵.

1 — Li rakamlarına göre

Kuç'a ya giden Kuzey yolunu takip edelim: Kuça: 7480 li. Aksu⁶: 8350; Uçturfan⁷: 8650; Kaşgar: 9350 li.

Li hesapları umumiyetle yollara göre yapıldığından Uçturfandan sonra yo! güneye bükülür ve Kaşgar'a gidilir. Kaşgar'ın paytahta olan uzaklığı Wu-sun'ların merkezi Ch'ih-ku'nunkinden 450 li daha fazladır. Bu sebeple Ch'ih - Ku'ya bizi Aksu veya Uçturfan'dan ayrılan bir yolun götürmesi lâzımdır.

¹ De Groot, Die Hunnen, 232.

² Han-shu, 96 B. 1a.

³ Yüe-çi'ler hakkında yaptığımız letkikte bu husus mufassalen incelenmiştir.

⁴ Han shu, 96 B, 1a.

⁵ Ölçüler Han-shu «Batı memleketleri» bahsına göredir.

⁶ bk. Han-shu, 96 B, 4a.

⁷ Han-shu, 96 A, 9b.

Han-shu'mın Aksu bahsinde' Aksu-Uçturfan: 300 li; Aksu - Ch'ih-ku: 610 li uzaklıktadır deniyor. Bu duruma göre Aksu ile Wu-sun'ların merkezinin uzaklığı Uçturfan'ınkinin iki misli demektir. Bu duruma göre Aksu'dan Bedal geçidine bir yol gittiğini farzetsek-ki vardır-Wu-sun'ların merkezinin geçidin civarında bulunması lâzım gelir. Isıg göle taraf olan kısımlarda olmalıdır. Bedal Geçidinin Türkistan yüzünde olmaz: çünkü devletin merkezi sıkleti Isıg göl civarındaydı. *İştik vadi ve boğazı civarında olabilir. Belki de küçük gölün yanındaydı. Zira. 610 li fazla bir mesafe değildir.*

2 — T'ang-shu 43 B ye göre :

Çin vakayinameleri coğrafya bahislerinde zikredilen uzaklık ölçüleriyle Wu-sun'ların merkez şehirlerinin yerini bulmağa çalıştık. Şimdi de T'ang-shu 43 B deki kayıtlara dayanarak takip edilen yola göre Wu-sun devlet merkezinin yerini tespiti çalışacağız. Bu kaynak ve yol De Groot, Hirth ve Chavannes tarafından kullanıldı. Bilhassa De Groot, Wu-sun'ların devlet merkezini bulmak için kullandı². Fakat harita üzerinde takip etmediğinden muvaffakiyeti azdır. Ayrıca düştüğü hataları da yer geldikçe göstereceğiz.

Yol, Aksu'dan başlamaktadır. Ondan sonra Bedal geçidine³ gitmektedir. 50 li daha ilerledikten sonra Tun-to şehrine varılmaktadır. Burası Ch'ih dağının şehri ve Wu-sun'ların merkezi diye de zikrediliyor⁴. Ondan sonra Narin nehri (İnci suyu) ne geliniyor Yerini kat'î olarak tespit edemediğimiz bir dağa geliniyor. Ondan sonra Karlı göl denen bir yere geliniyor. Sonra Sui-pu garnizonuna; oradan Sui-pu nehri boyunca ilerliyorlar ve Isıg göl sahiline vasıl olunuyor.

Bedal geçidiyle eski Ch'ih şehri yani Tun-to arasında 50 li'lik bir mesafe vardır. 30 li sonra da Narin nehrine varılıyor.

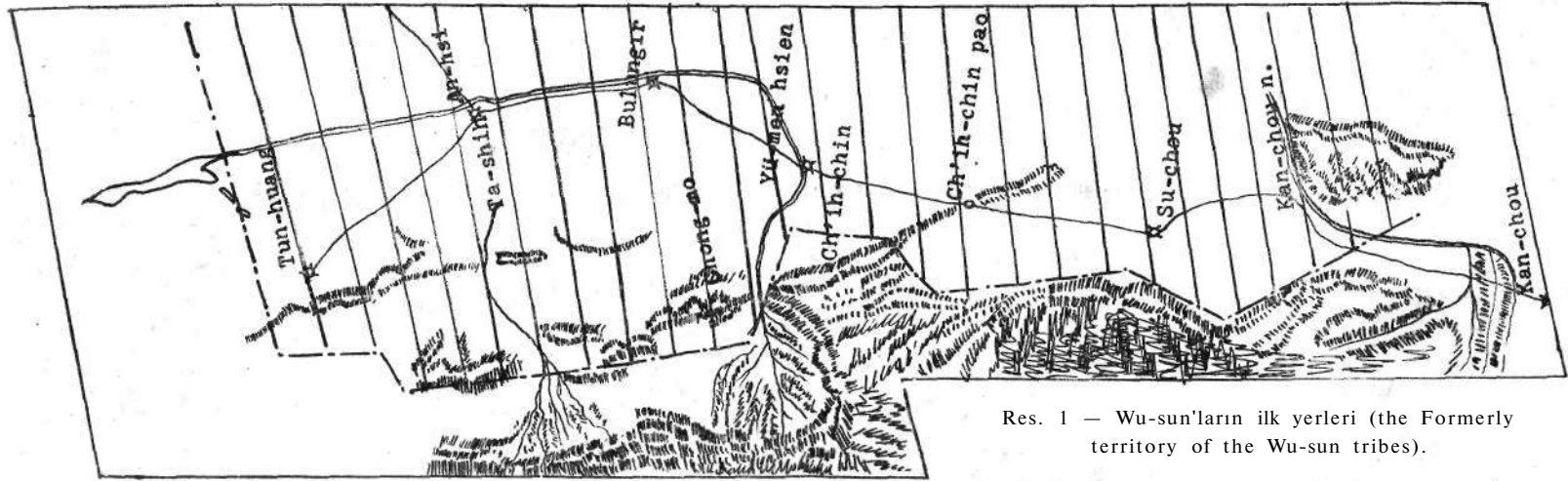
Haritada geçide olan uzaklığı nehre olan uzaklığından fazla olan bir yer görüyoruz. Bu yerde küçük fakat güzel bir göl var-

¹ Han-shu, 96 B, 4 a,

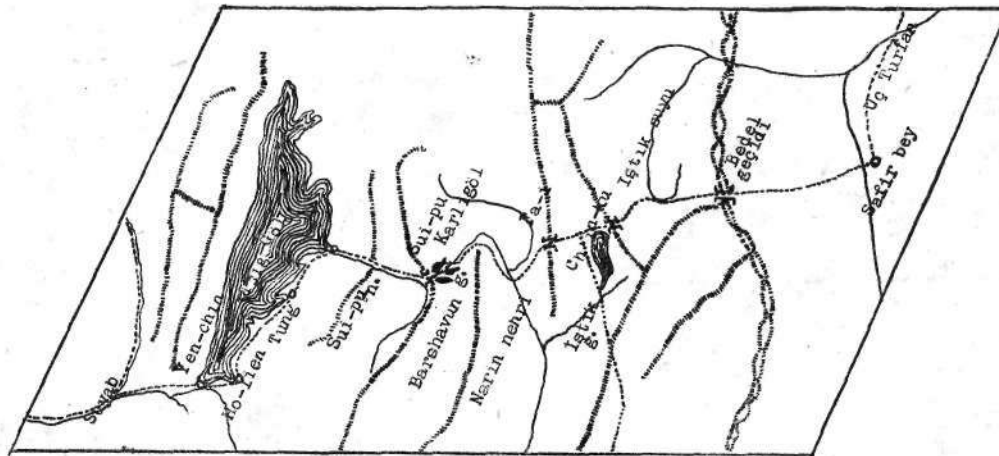
² Die Westlande, 124.

³ Kaynakta Pa-ta diye kaydedilmektedir. Ak-su'dan Bedal geçidine giden iki yol vardır. Biri modern zamanlarda Ak-su, Uçturfan, Safir bey, Kukurtuk, Bedal; diğeri ise bilhassa eski zamanlarda kullanılan Aksu'dan itibaren Aksu nehrinin bir kolu olan Tavuşgan suyunu takip ederek bir dağ silsilesini geride bırakan ve güney batıya doğru Bedal'e dönen yoldur.

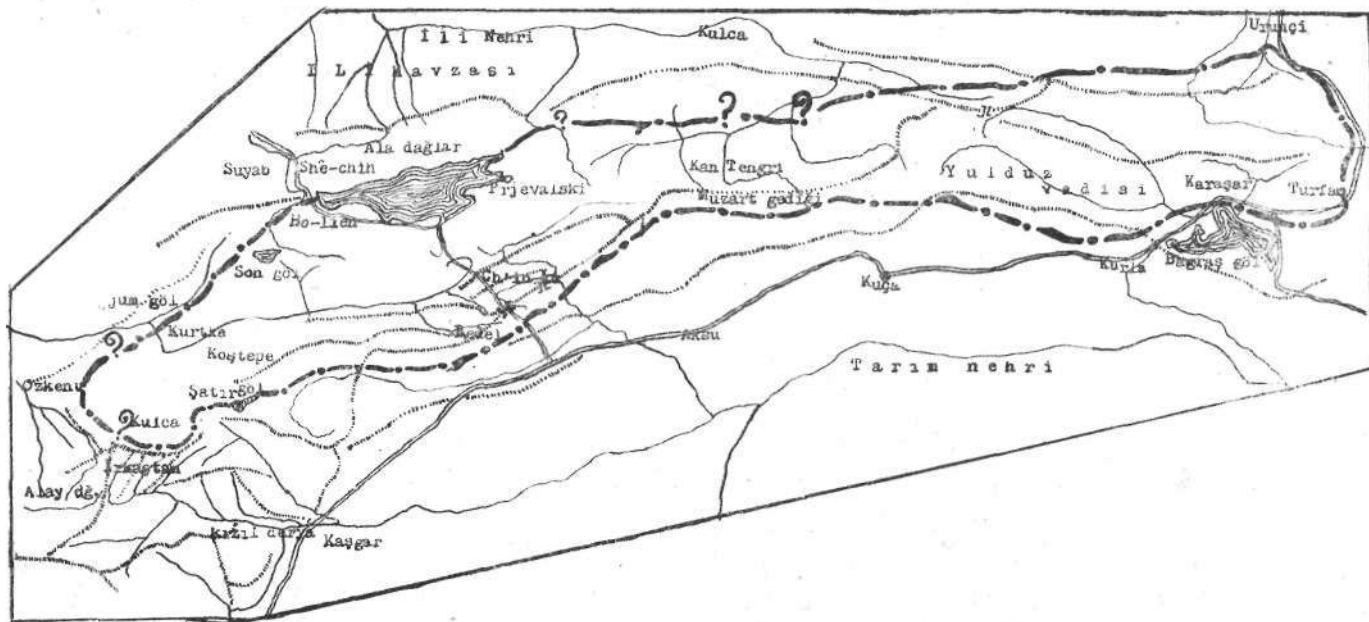
⁴ Burada Ch'ih dağı deniyor. Han-shu'nun Wu-sun'lar bahsinde Ch'ih vadisi şehridir. Bir vadi ve bir de dağ meydana gelmiş oluyor. Grenard'ın Fransa Maarif Nezaretî tarafından bastırılan Orta-Asya haritası bu civarın arazi durumunu oldukça iyi olarak göstermektedir. Bedal geçidini aştıktan sonra yaylada bir İştik su vadisine biraz sonra da geçidine rastlanmaktadır. Geçidi geçtikten sonra düz bir sahaya rastlanmakta ve bu sahanın ortasında da bir göl bulunmaktadır.

Res. 1 — Wu-sun'ların ilk yerleri (the Formerly territory of the Wu-sun tribes).

Res. 2 — Wu-sun devletinin başkenti ve civarı (The capital of the Wu-sun state and its neighbourhood).

Re». — 3 Sonraki Wu-sun devletinin hudutları (The frontiers of the later Wu-sun state).

dır. Ve arazi düzleşir. Narin nehrinin küçük kolları etrafını sarmıştır. İştik ve Akbel geçidi arasında bulunan bu yer tam yol üzerindedir. Herhalde eski yollar da birbirine çok yakın bulunan bu iki geçitten geçmekteydi. Zira bugün de yollar bu geçitlerden geçmektedir. Türkistan'dan Isıg göle olan en yakın ve tek yoldur. Bu küçük gölden batı Türkistan'ına giden bir diğer yol gene ayrılır. Bundan bu civarın güzergâh olduğunu anlıyoruz. Zira bu da tek yoldur. Isıg göle giden yolun Narin nehrinden geçtiği yerden, Bedal geçidiyle olan mesafesi daha fazladır. Yani coğrafi durum tarihi kaynağa uygundur.

Narin nehrinden itibaren T'ang-shu'nun yolunu takip edelim : Narin nehrine kadar kaynak coğrafi duruma uygundur. T'ang-shu kuzey batıya doğru Fa-i geçidi geçilir der. Narinden sonra yol üstünde Barskavun geçidi vardır. Şimdilik Fa-i'yi, Barskavunla birleştirip yolumuza devam edelim : Fa-i'den 50 li sonra Hsüeh-hai; 30 li sonra da Sui-pu garnizonuna gidiliyor. Bu garnizondan Isıg göle kadar 50 li varmış. Bu duruma göre Fa-i yani Barskavun geçidinden Isıg göle kadar 130 li olması lâzım gelir. Bu imkânsızdır. Zira bütün yollar Barskavun geçidinden sonra kuzeye akan küçük bir suyu takip ederek kısaca giderler. Fa-i Barskavun sayılırsa küçük su Hsüeh-hai olacaktır. Arada 50 li yoktur. O zaman kaynaktan zikredilen Sui-pu suyu nerede kalır? Sui-pu şehrini nereye yerleştireceğiz? Eğer yolu Isıg gölün güneyinden muvazi olarak götürürsek Isıg göl sahiline vardıktan sonra T'ang-shu daha üç şehri göl boyunca saymaktadır. Bunlara da yer bulamayız. Albert Herman bu hususta büyük bir hataya düşmüştür¹ Sui-pu'yu göl kenarına koymuş, ve kaynağın zikrettiği 50 li'yi ortada kaynatmıştır. Hsüeh-hai ortadan kalkıyor. Hermann'ın haritası hakikaten müthiş hatalıdır. Metinle karşılaştırma herkese bir fikir verebilir. Hele De Groot'un hatası hiç affedilemez. De Groot, mesafe ve mikyasa mefhumunu ortadan kaldırarak Hsüeh-hai'la Song gölü birleştiriyor. Bizim kullandığımız vesikayı kullanan De Groot güneyden Isıg göle muvazi olarak yolu Songgole kadar götürüyor. Bundan sonrada Sui-pu'yu Suyab'la birleştiriyor. De Groot, isim benzerliğine bakarak bu hayali yolu meydana getirmiştir. Zira ne şimdi ve ne de eskiden böyle bir yol olmadığı gibi metnin devamını okumakla Suyab'ın normal merhaleler geçildikten sonra geldiğini de göreceğiz. Esasen De Groot Sui-pu ile Suyab'ı kolay ve normal bir şekilde birleştirememiştir. Sui-pu Suyab'sa Suyabdan sonra Isıg göle nasıl geliniyor? Zira yoldan tekrar geriye dönmüş olacağız. Bu hataya da T'ang-shu müellifinin düşeceğini pek zannetmiyoruz. Esasen De Groot da hiç bir netice ve mukni izaha varamamıştır. Kararsızlık her satırında görülür². Gösterdiği yol haritada takip edilemediği gibi tabii arızalar böyle bir yolun varlığına da imkân bırakmamaktadır.

¹ A. Herraann, Atlas of China. 24, D 2.

² De groot, Die Westlande, 123 vd.

A. Hermann, De Groot'dan daha fazla muvaffak olmuştur. Fakat o da yukarda söylediğimiz gibi yerlerin tespitinde ne coğrafi durumu ye ne de ölçüleri nazarı itibare almıştır.

Biz de aynı vesika ile hiç değişiklik yapmadan muvaffak olabileceğimizi zannetmiyoruz. Kaynakta Narinden sonra Fa-i geçidinin geldiği kayıtlıdır. Biz Fa-i'yi, Narinden evvelki Akbel geçidiyle birleştireceğiz. Yani Narini, Fa-i den sonra getireceğiz. Bu suretle yerler ve mikyaslar coğrafi duruma tam olarak uyacaktır. Akbel'le Tun-to arasında 30 li kadar bir mesafe vardır. Ondan sonra Narin nehri geçilir. Bu yol Narin'in kuzey kolunu takip eder. Kaynağa göre 50 li sonra Hsüeh-hai yani Karlı göle gelinir. Hakikaten Grenard'ın haritasındaki yol Narinin kolunu 50 li kadar takip ettikten sonra kolun kaynağına gelir. Burada yanyana üç göl vardır. Seyyah ve coğrafyacıların gözünden kaçamıyacak kadar bir yer işgal eder. Her tarafı dağlık ve rakımı yüksektir. Kaynaklarımız yanında yol, kolu tekrar geçer ve göller arasından devam eder. Kaynak 30 li sonra Sui-pu garnizonuna geldiğini ve bu garnizonun da Sui-pu suyu kenarında bulunduğunu kaydeder, Yol 30 li kadar karlı gölden uzaklaşınca kuzeye doğru Isıg göle akan küçük bir suya rastlar. Ondan sonra Barskavun geçidi geçilir ve nehir boyunca Isıg göle doğru bir meyil başlar. Yolun suya tesadüf ettiği yer, güneydeki dağlık mıntıkeyi Isıg göl ve kuzey bozkırlarile birleştiren bir yerdir. Haritaya bakış bu yerin askeri ehemmiyeti hakkında çok iyi bir bilgi vermektedir. Şu halde Sui-pu garnizonunu buraya koyuyor ve bu suya da Sui-pu suyu ismini veriyoruz.

Kaynağımızı gene takip edelim: Sui-pu şehrinden 50li sonra Isıg göle varılıyor. Küçük su güneyden kuzeye doğru uzamaktadır. Güneyine Sui-pu'yu koyduk. Güneyden kuzeye kadar olan mesafe diğer yerlerde kullandığımız mikyaslarımızla mukayese edilirse tam 50li'dir.

Görülüyor ki, yukarda coğrafi vaziyete uyarak Fai-i yi bir evele getirmekle T'ang-shu 43 B deki¹ izahatı tam ve hatasız olarak mikyasına göre harita üzerine vuruyoruz.

De Groot'un hatasına düşmemek için yolu Suyab'a kadar takip edelim. Isıg göle, suyun döküldüğü yere varınca, tabiidir ki yolumuzun istikametini batıya çevireceğiz. Kaynağa göre 40 li sonra Tung şehrine varılıyor. Isıg gölün güney kenarında 40 li kadar bir yeri işaret edelim. Gene kaynak bu şehirden 110 li sonra Ho-lieh şehrine varıldığını kaydeder. Mikyas bizi gölün güney batı kenarına getirmiş oluyor. Bu yerin civarından Chou nehri veya Suyab suyu geçer. Bu suyu takip eden bir yol doğruca bizi Suyab'a götürür. Fakat yol Isıg gölün batı kenarını dolaşır. Kaynak Ho-lieh'den 30 li sonra Yeh-chih şehrine varıldığını da kaydeder. Isıg gölün kuzey batı ucuna gelmiş oluyoruz demektir Yol buradan Suyab suyu vadisine gider ve vadiyi takip eder.

¹ Hsin T'ang-shu, 43 B, 536 a.

Nitekim kaynak vadiden çıkılır, Sui-yeh yani Suyab'a gidilir, diyor. Isığ göl kenarından itibaren Âlbert Hermann da şehirleri iyi yerleştirmiştir. İsbetlidir.

Netice olarak: *Wu-sun'ların merkezi Ch'ih-ku şehrini İştik'le Akbel geçidi arasına koyuyoruz.* Burası oldukça alçak bir vadidir. Bu sebeple iklimi mutedildir. Vadi içindeki göl buraya ayrı bir kıymet verir. Yollar içinden geçer.

Wu-sun'ların antropolojisi ve menşe meselesi

Wu-sun'lar hakkında hakikî bilgileri veren kaynaklarımız Shih-chi ve Han-shu'dur. Zira bu zamanda Wu-sun'lar henüz daha etnik selâbetlerini saklıyorlardı. Chang-ch'ien'in seyahati esnasında Isığ göl kenarına yeni gelmişler ve Isığ göl kenarında kalmış olan diğer Saka ve Yüe-çi kalıntılılarıyla derhal karışmamışlardı. Elçilikle bizzat Wu-sun'ları ziyaret eden Chang Ch'ien Wu-sun'ların antropolojisinden hiç bahsetmemiştir. Mavi göz, kırmızı saç ve sakal bu zamanda Çinliler için tamamen yeni bir şeydir. Ve Chang-Ch'ien'in de nazarı dikkatini celbetmesi muhakkak lâzımdır. Chang Ch'ien'den sonra Wu-sun'ların Çin'le münasebetleri pekçok oldu. Birçok heyetler Çin'e gitti. Müteaddit izdivaçlar yapıldı. Bu uzun ve sıkı münasebetler sırasında Çinliler için tamamen yeni olan mavi göz, kırmızı saç ve sakal nasıl olmuştur da nazarı dikkati çekmemiştir? Hiç olmazsa Han-shu'da bir kayıt bulunurdu.

İsa'nın doğumu sıralarında kültür bakımından Çinleşen ve istiklallerini kaybeden Wu-sun'lar, muhakkak ki yerli halkla tamamen karışmıştı. Nitekim Han-shu'nun bir kaydına göre Wu-sun'lar daha Isığ göle göçtükleri zaman eski Saka ve Yüe-çi kalıntılılarıyla karışmağa başlamışlardı ¹.

Han vakayinamelerinden sonra ki kaynaklarda da Wu-sun'ların antropolojisi hakkında bilgi yoktur.

Wu-sun'ların antropolojisi hakkında tek kayıt Yen Shih-ku tarafından yapılmıştır. Yen Shih-ku, T'ang devrinde yaşamış bir kimsedir. Shih-chi'yi ve Han-shu'yu şerh etmiştir. Wu-sun'lar mevzubahs olduğu zaman yaptığı haşiyede gözlerinin mavi, saç ve sakallarının kırmızı olduğunu kaydetmiştir ². Gözleri mavi, saçları kırmızı olan bu halk acaba eski Wu-sun'lar mıdır ?

Nü-chen'ler devrinde, Liao zamanında da Wu-sun'lardan bahsedilmektedir. Halbuki altı asır evvel Wu-sun'lar Isığ göl kenarını terk ederek dağılmışlardı. Etnik selâbeti sağlıyan hiç bir istiklâl emaresi artık Wu-sun'larda görünmez. Yalnız Çin tarihlerinin ekseriyetle takip ettikleri bir ananeye nazarı dikkati çekmek isteriz. Meselâ Yüe-çi'ler etnik bakımdan tamamen ortadan kalktıkları halde Kuşan devleti halkına

¹ Han-shu, 96 B, 1 a.

² Han-shu, 96 B, 1 a.

daima Yüe-çi demişlerdir. Budizmde bunun en güzel misalleri görülebilir. Kuşan devletinden olan bütün rahipler Yüe-çi'dir. Çinliler etnik esasla siyasî birliği birbirinden tefrik edememektedirler. Esasen Yen Shih-ku'nun bu bilgiyi nereden aldığını da bilmiyoruz. Kendinden evvelki kaynaklarda yoktur. Kendisinin kaynak kıymeti de şüphelidir. 438 de - Yani Yen Shih-ku'dan iki asır evvel - Wu-sun'lar, Juan-Juan tazyiki karşısında dağılmağa mecbur kalmışlardı. Bu zamandaki Wu-sun'ların da ne derece etnik selâbetlerini muhafaza ettiklerini bilmiyoruz.

Yerleri Nan-şan eteklerindedir. Türk kavimleriyle komşudurlar. Wu-sun'ların M. E. 200 den evvelki rollerini tespit imkânsızdır. Gösterdiğimiz gibi antropolojik delil de çürük esaslara dayanmaktadır. Şu halde Wu-sun'lar, Hsiung-nu'ların mensup olduğu ırk ve kültürdendir, diyebiliriz.

Milâttan sonraki Wu-sun'lar

Milattan sonraki Wu-sun'ların zikri kaynaklarda pek seyrek olarak görülür. Wang-mang zamanında bir defa zikredilir¹. 437 de To-pa'lara haraç gönderirler². Aynı senede kuzeyden gelen Juan - juan'lara dayanamıyarak güneye çekilirler³. Kaynaklarda bu hususa ait izahat çok kısıdır. Esaslı bir neticeye varmak imkânsızdır.

Sonradan Wu-sun'lar, Chin'lerin, yani Nü-chen'lerin bir klanı olarak gösterilmiştir⁴. 1000 sene sonra zikredilen bu Wu-sun'ların esas Wu-sun'larla bir ilgisi bulunmasa gerektir. 938 de Kitan'lara haraç götüren Wu-sun'lar da mevzu bahistir. Kitan ordusunda bir Wu-sun yardımcı ordusu da varmış.

Wu-sun devletinden ve kiralıyet memurlarından da bahsedilmektedir⁵.

¹ Bk. Hans O. H. Stange, Die mongraphie über Wang Mang, Leipzig, 1939, sah. 182 vd.

² Prof. Eberhard'ın verdiği fişlere göre : Wei-shu, 102 : 2127 ca.

³ Wei-shu, 102 : n 2127 ca ; T'ung-chih, 196 (3144 a - 3145 b.

⁴ Hsing, 42 a.

⁵ Liao-shih, 4 : 5742 a, 70, 36, 46.